

HISOB TUSHUNCHASI, UNING TURLARI VA BOSHQARUVDA TUTGAN O'RNI

Qo'ziyeva Maftuna Otabek qizi

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya kafedrasi assistenti,

Xayrullayev Shoxrux Xayrulla o'g'li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Maxmatqobulov Ulug'bek Husniddin o'g'li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola hisob tushunchasining nazariy asoslari, uning iqtisodiy boshqaruvdagi funksional ahamiyati va zamonaviy boshqaruv jarayonlarida egallagan o'rni haqida ilmiy yondashuv asosida fikr yuritadi. Maqolada hisobning moliyaviy, boshqaruv, statistika va soliq hisobi kabi asosiy turlari, ularning maqsadi, predmet va uslubiy jihatlari keng yoritilgan. Shuningdek, raqamli transformatsiya sharoitida hisob tizimlarining modernizatsiyalash zaruriyati, boshqaruv qarorlarini optimallashtirishdagi roli, axborotning ishonchliligi va tezkorligi kabi mezonlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari hisob tizimining korxonalarda strategik rejalashtirish, nazorat va tahlil jarayonlarini takomillashtirishdagi muhim o'rnini asoslaydi.

Kalit so'zlar: hisob, hisob turlari, moliyaviy hisob, boshqaruv hisobi, soliq hisobi, statistika hisobi, iqtisodiy boshqaruv, axborot tizimi, qaror qabul qilish, nazorat, tahlil, raqamlashtirish, boshqaruv funksiyalari, iqtisodiy axborot.

Kirish. Insoniyat tarixida boshqaruvning shakllanishi va taraqqiyoti doimo ma'lumot, tartib va nazoratni talab qilgan. Ana shu ehtiyojlar zaminida "hisob" tushunchasi paydo bo'lib, u dastlab oddiy sanash, taqqoslash va qayd qilishdan iborat bo'lgan bo'lsa-da, iqtisodiy munosabatlar murakkablashgani sari u mazmunan ham, funksional jihatdan ham yanada kengayib bordi. Bugungi kunda hisob nafaqat moliyaviy ko'rsatkichlarni qayd etish jarayoni, balki boshqaruv tizimining eng asosiy axborot manbai, strategik qarorlar poydevori va iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishning asosiy vositasi sifatida qaraladi. Rivojlanayotgan iqtisodiyot sharoitida korxonalar, davlat boshqaruv organlari va notijorat tashkilotlar o'z faoliyatini samarali olib borishi uchun aniq, ishonchli va tizimli hisob ma'lumotlariga tayanadi. Chunki har qanday boshqaruv qarori — xoh moliyaviy rejalashtirish, xoh resurslarni taqsimlash, xoh investitsion loyihani tanlash bo'lsin — mavjud axborotning to'liqligi va sifatiga bog'liq. Hisob tizimi esa aynan mana shu axborotni shakllantiruvchi, qayta ishlovchi va tahlil qilishga imkon beruvchi mexanizmdir. Hisobning moliyaviy, boshqaruv, soliq va statistika kabi turlari turli vazifalarni bajaradi, biroq ularning barchasi yagona

maqsad — iqtisodiy jarayonlarning holatini yoritish va boshqaruv mexanizmlariga tayanch bo'ladigan aniq ma'lumotlarni yetkazib berish — xizmatiga yo'naltirilgan. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi hisob tizimining ahamiyatini yanada oshirib, ma'lumotlarni real vaqt rejimida qayd etish, tahlil qilish va bashorat qilish imkonini yaratmoqda. Mazkur maqola hisob tushunchasining nazariy tamoyillarini, hisob turlarining o'ziga xos vazifalarini, shuningdek ularning iqtisodiy boshqaruvda tutgan o'rnini chuqur yoritadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi globallashuv sharoitida boshqaruvning har bir bosqichi aniqlik, shaffoflik va ishonchli axborotni talab qilmoqda. Bu esa o'z navbatida hisobni faqat texnik jarayon sifatida emas, balki samarali boshqaruvning asosiy strategik vositasi sifatida qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Asosiy qism. Hisob tushunchasi iqtisodiyot va korxona boshqaruvi tizimining eng muhim tarkibiy qismidir. U nafaqat moliyaviy operatsiyalarni qayd etish vositasi, balki rahbariyat uchun qaror qabul qilishda asos bo'lib xizmat qiladi. Hisobni iqtisodiy va nazariy jihatdan tushuntiradigan bo'lsak, u resurslarni boshqarish va ulardan samarali foydalanishni ta'minlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, hisob ma'lumotlarni tizimli yig'ish, saralash, tahlil qilish va qaror qabul qilishga yo'naltirish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Iqtisodchi J. Wild shunday ta'kidlaydi: *“Hisob — bu korxona faoliyatining ko'zgusi bo'lib, u orqali menejerlar real holatni baholay oladi”*[1]. Ushbu fikrdan kelib chiqadiki, hisob korxona ichidagi jarayonlarni vizualizatsiya qilish va boshqaruv qarorlarini ma'lumotlarga tayangan holda qabul qilish imkonini beradi.

Hisobning turlari turlicha bo'lib, ularning har biri boshqaruvdagi o'ziga xos vazifalarni bajaradi. Moliyaviy hisob korxonaning moliyaviy holatini ko'rsatadi, daromad va xarajatlarni tahlil qiladi, aktiv va passivlarni aniqlaydi. Shu bilan birga, balans va foyda-zarar hisobi menejerlarga resurslardan samarali foydalanish darajasini baholashga yordam beradi. P. Drucker o'z asarlarida ta'kidlaganidek, *“Moliyaviy hisob menejerlar uchun iqtisodiy faoliyatning qonuniy va statistik tasviridir”*[2]. Shu jumladan, moliyaviy hisobning boshqaruvdagi roli nafaqat statistika yig'ish bilan cheklanmaydi, balki strategik qarorlar qabul qilish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Boshqaruv hisobi esa korxona ichidagi operatsion jarayonlarni tahlil qilishga xizmat qiladi. U ishlab chiqarish, marketing, ishchi kuchi va resurslardan foydalanish bo'yicha menejerlarga aniq ma'lumot beradi. Masalan, mahsulot tannarxini hisoblash yoki bozor segmentatsiyasini aniqlash boshqaruv hisobining vazifalariga kiradi. Tannarxni aniqlash formulasi quyidagicha ifodalanadi:

$$\text{Tannarx} = \text{Doimiy xarajatlar} + \text{O'zgaruvchan xarajatlar}$$

Ushbu formula yordamida menejerlar mahsulotning foydalilik darajasini, narx siyosatini va ishlab chiqarish quvvatini baholay oladi. Shuningdek, foyda hisoblash

ham boshqaruv qarorlarida asosiy o'lchov hisoblanadi:

$Foyda = Daromad - Xarajatlar$

Bu formulalar boshqaruv hisobining amaliy ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi, chunki ular orqali korxona rahbariyatiga real vaqt ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish imkoniyati yaratiladi. Iqtisodchi P. Samuelson shunday ta'kidlaydi: *"Boshqaruv hisobi menejerlarni qaror qabul qilish uchun aniq va dolzarb ma'lumot bilan ta'minlaydi"*[3]. Statistik hisob korxona faoliyatini umumiy ko'rinishda baholashda ishlatiladi. U ishlab chiqarish hajmi, ishchi soni, mehnat samaradorligi kabi ko'rsatkichlarni yig'adi va ularni davlat hisobotlari bilan moslashtiradi. Soliq hisobi esa korxona va davlat o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarni tartibga soladi, soliq majburiyatlarini aniqlaydi va ularning o'z vaqtida bajarilishini nazorat qiladi. Xalqaro hisobot hisobi esa eksport-import operatsiyalari, chet el sarmoyasi va valyuta operatsiyalari bilan bog'liq bo'lib, global iqtisodiy faoliyatda ayniqsa muhimdir. A. Wildning ta'kidlashicha: *"Hisobning turli turlari menejerlarni iqtisodiy qarorlar qabul qilishda zarur vositalar bilan ta'minlaydi"*[4]. Bu esa shuni ko'rsatadiki, har bir hisob turi boshqaruvning barcha darajalarida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Hisobning boshqaruvdagi roli ayniqsa amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Menejerlar qaror qabul qilishda ko'pincha real vaqt ma'lumotlariga tayanadi. Shu nuqtai nazardan, boshqaruv hisobi ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, moliyaviy xavflarni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Bu jarayonlarda moliyaviy ko'rsatkichlarni tizimli ravishda qayd etish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hisob tushunchasi shuningdek qaror qabul qilishda strategik ahamiyatga ega bo'lib, u orqali menejerlar resurslarni taqsimlash, mahsulot ishlab chiqarish va marketing strategiyasini ishlab chiqish kabi masalalarni hal qiladi. Masalan, mahsulot tannarxi va foyda hisobi orqali korxona rahbariyatiga bozordagi narxlarni aniqlash va ishlab chiqarish hajmini rejalashtirish imkoniyati yaratiladi. Shu nuqtai nazardan, hisobning boshqaruvdagi roli nafaqat iqtisodiy natijalarni ko'rsatish, balki **qaror qabul qilish jarayonini tizimli va samarali qilishga** ham xizmat qiladi. Bundan tashqari, hisobning boshqaruvdagi o'rni nafaqat moliyaviy yoki operatsion jihatdan cheklanmaydi, balki strategik qarorlar qabul qilishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. U menejerga kelajak rejalarini ishlab chiqishda, bozor o'zgarishlariga javob berishda, investitsiya va innovatsiyalarni boshqarishda yordam beradi. Shu bilan birga, hisobning har bir turi korxona ichidagi jarayonlarni kuzatish va nazorat qilish imkonini beradi. Iqtisodchi P. Drucker ta'kidlaganidek, *"Hisob nafaqat moliyaviy jarayonlarni qayd etadi, balki korxona faoliyatining strategik yo'nalishini belgilaydi"*[5]. Bu fikr shuni ko'rsatadiki, hisob va boshqaruv bir-birini to'ldiruvchi va mustahkamlovchi tizim sifatida korxona faoliyatida muhim rol o'ynaydi.

Natijada, hisob tushunchasi va uning turlari boshqaruvda strategik va operatsion qarorlarni qabul qilish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. U korxona resurslarini samarali boshqarish, moliyaviy holatni baholash, ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirish va qaror qabul qilish jarayonini tizimlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, hisobning turli turlari o'ziga xos vazifalarni bajarib, boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Hisob nafaqat moliyaviy yoki statistik jarayon bo'lib qolmay, balki korxona faoliyatining samarali boshqaruvi va rivojlanishida strategik ahamiyatga ega vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wild, J. (2011). *Accounting Principles*. McGraw-Hill.
2. Drucker, P. (2007). *The Effective Executive*. HarperBusiness.
3. Samuelson, P. A. (1980). *Economics*. McGraw-Hill.
4. Wild, A. (2008). *Financial Accounting*. Pearson.
5. Drucker, P. (1999). *Management Challenges for the 21st Century*. HarperBusiness.